

Η ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΟΝΕΙΡΩΝ

Ανδρέας Μάνος

Επ. Καθηγητής Φιλοσοφίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης

Σε μια σειρά έργων του Αριστοτέλους που επιγράφονται *Μικρά Φυσικά* περιλαμβάνονται τρεις πραγματείες –α. *Περί ύπνου και έγρηγορας*, β. *Περί ένυπνίων* και γ. *Περί τής καθ' ύπνον μαντικής*–, που έχουν ως αντικείμενο τον ύπνο και τα όνειρα. Ο πολυγραφότερος των Ελλήνων φιλοσόφων, στο πεδίο των βιολογικής και ψυχολογικής τάξεως ερευνών του, ενέταξε και την περί ονείρων διδασκαλία του. Ένας καλός ανατόμος των πραγμάτων, ο οποίος φημίζεται για την ακρίβεια των διατυπώσεών του, εκτός από το αξιόλογο έργο που άφησε στον τομέα της φυσικής, της βιολογίας, της ηθικής, της πολιτικής, της αισθητικής, της μεταφυσικής και της λογικής, είχε την οξυδέρκεια ν' ασχοληθεί και να δώσει βαρύτητα σ' ένα θέμα, πάνω στο οποίο ενέκυψαν διανοητές με ιδιαίτερη φροντίδα και προσοχή μόνο κατά τα νεότερα χρόνια, και κυρίως οι εκπρόσωποι της ψυχολογίας του βάρθους και της ψυχαναλυτικής θεωρίας.

Προκειμένου ν' αξιολογηθεί η συμβολή του Αριστοτέλους στην κατανόηση της φύσης και της ερμηνευτικής των ονείρων, ενδεικνύται μια διαχρονική διερεύνηση του θέματος. Για την κατανόηση των ονείρων έχουν προβληθεί κατά τη σύγχρονη πολιτισμική περίοδο τρεις μέθοδοι: α) η φροϊδική, κατά την οποία τα όνειρα συνιστούν εκφράσεις των παράλογων παθών ή επιθυμιών, των απωθημένων, κατά τη διάρκεια της εγρήγορας· β) η ερμηνευτική μέθοδος του Κ. Jung, κατά την οποία τα όνειρα είναι αποκαλύψεις μιας υπερβατικής εν σχέσει προς τον άνθρωπο πηγής, είναι, δηλαδή, αποκαλυπτικές αποτυπώσεις μιας σοφίας μεγαλύτερης από τη δική του· γ) η ερμηνευτική θέση του E. Fromm ότι το όνειρο είναι μια γεμάτη νόημα και σημασία έκφραση κάθε είδους πνευματικής δραστηριότητας στη διάρκεια του ύπνου· είναι η έκφραση τόσο των παράλογων επιθυμιών όσο και της λογικής και της ηθικής μας ταυτότητας, δηλαδή του καλύτερου και του χειρότερου εαυτού μας¹. Ο πρωτόγονος όμως τρόπος ερμηνείας των ονείρων προϋποθέτει ότι τα όνειρα δεν είναι ψυχολογικής τάξεως φαινόμενα, αλλά βιώματα της χωριστής από το σώμα ψυχής ή εκδηλώσεις πνευμάτων ή φαντασμάτων. Πράγματι, στους ονειρευόμενους καταλογίζονταν ευθύνες, αν στα όνειρά τους διέπρατταν οποιοσδήποτε παρανομίες. Μια άλλη εκδοχή της δοξα-

σίας ότι τα όνειρα απηχούν την πραγματικότητα ανατακλάται στην αντίληψη εκείνων που υποστηρίζουν ότι στα όνειρα εμφανίζονται τα πνεύματα αυτών που έφυγαν από τη ζωή, προκειμένου να ξορκίσουν κάποια κακά, να προειδοποιήσουν ή να μεταδώσουν κάποιο σημαντικό μήνυμα. Μια άλλη παράμετρος των πρωτόγονων δοξασιών καθιστά το όνειρο σημείο θρησκευτικής και ηθικής αναφοράς, όπου το κάθε σύμβολο του έχει συγκεκριμένη σημασία, η οποία αποκωδικοποιείται και γίνεται μεταφράσιμη. Η ερμηνευτική των ονείρων στην Εγγύς Ανατολή εδραζόταν στην πεποίθηση ότι τα όνειρα αποτελούν θεία σήματα μεταδιδόμενα μ' αυτόν τον τρόπο στους ανθρώπους. Παραδείγματα του τύπου αυτού συνιστούν τα όνειρα του Φαραώ, τα οποία ερμηνεύτηκαν από τον Ιωσήφ².

Η αρχαιοελληνική παράδοση, επίσης, αναφέρεται στον κόσμο των ονείρων. Στην ομηρική ποίηση ο Δίας στέλνει τα όνειρα στους ανθρώπους είτε για να τους διαφωτίσει είτε για να τους παραπλανήσει. Έτσι, με εντολή του, ο Όνειρος ο Πλάνος εμφανίζεται στον ύπνο του Αγαμέμνονος, με τη μορφή του σοφού Νέστορος, για να παρακινήσει τον αρχιστράτηγο να επιτεθεί κατά των Τρώων, επειδή, δήθεν, ήρθε η ώρα να πατήσει το κάστρο, ενώ στην πραγματικότητα ο πατέρας των θεών και των ανθρώπων ήθελε να εξασφαλίσει την τιμή του Αχχλλέως

Αριστοτέλης
(Μουσείο Ιστορίας
της Τέχνης, Βιέννη).

προκαλώντας την ήττα των Αχαιών³. Στην *Οδύσεια*, το όνειρο της Πηνελόπτης, κατά το οποίο ένας αετός κατέβηκε και σκότωσε τις είκοσι χήνες που συντηρούσε, αποδεικνύεται, τελικώς, αληθινό. Ωστόσο, παρά τον προφανή κι ευερισμύεντο συμβολισμό του, η Πηνελόπη δεν δείχνει την ανάλογη ευπιστία, υποστηρίζοντας ότι τα όνειρα δεν επαληθεύονται πάντοτε. Διατυπώνει παραστατικά την αντίληψη ότι τα όνειρα περνούν από δύο πύλες: την κεράτινη (διαφανή) της αλήθειας και την ελεφάντινη (αδιαφανή) της πλάνης⁴.

Ο Πλάτων δεν ασχολήθηκε συστηματικά με το θέμα των ονείρων. Ωστόσο, έδειξε σε πολλές περιπτώσεις πόση σημασία απέδιδε σ' αυτά. Άλλοτε τα έκρινε ως μέσα διανώσεως και κατανοήσεως της θείας βουλής. Δεν εμφανίστηκε στον ύπνο του το δαίμονι, για να προτρέψει τον Σωκράτη να κάνει μουσική και να εργάζεται γι' αυτήν⁵.

Άλλοτε πάλι, συγκεκριμένες πλατωνικές αναφορές υποχρεώνουν αβίαστα το μελετητή της διανοήσεώς του να χαρακτηρίσει τον Πλάτωνα ως πρόδρομο της φροιδικής περί ονείρων διδασκαλίας. Πράγματι, ο φιλόσοφος αυτός διδάσκει ότι ορισμένες ηδονές και επιθυμίες παράνομες, ενύπαρκτες στην ψυχή του ανθρώπου, πιεζόμενες από τους νόμους και τις ανωτε-

ρες επιθυμίες που υποστηρίζονται από το λογισμό, εξαφανίζονται εξ ολοκλήρου ή εν μέρει από τις ψυχές των ανθρώπων, ενώ σ' άλλες ψυχές εντείνονται και αυξάνονται. Αυτές, λοιπόν, οι ηδονές ξυπνούν στον ύπνο, όταν το λογικό παιδί (κατά τη διάρκεια του) να είναι ενεργό, την ώρα που το θηριώδες και άγριο έρχεται στο προσκήνιο, τολμώντας να κάνει αυτά που η αιδώς και η φρόνηση αποκλείουν κατά τη διάρκεια της εγρηγόρσεως. Έτσι, η φαντασία, χωρίς αναστολές, πραγματώνει το απαγορευμένο. Ο Πλάτων διατυπώνει την άποψη ότι, προκειμένου να σταματήσουν να προβάλλονται οι παράνομες εικόνες των ενυπνίων, απαιτείται αφενός ψυχική υγεία, σωφροσύνη και λογισμός, και αφετέρου ένα επιθυμητικό μη ταλαντευόμενο ανάμεσα στην ένδεια και τον κορεσμό, καθώς επίσης κι ένα θυμοειδές ήρεμο. Η πλατωνική συμπερασματική άποψη συνίσταται στο ότι υπάρχει στον καθένα, ακόμη και στον πιο μετρημένο, ένα άγριο και παράνομο είδος επιθυμιών, οι οποίες αποτυπώνονται κατά τρόπο ανάγλυφο στον ύπνο⁶.

Ο Αριστοτέλης, σε σχέση με τις μαντιές που προκύπτουν από τα όνειρα, υποστηρίζει ότι δεν είναι εύκολη η περιφρόνησή τους, επειδή πολλοί αποδίδουν σημασία στα όνειρα, πράγμα που δηλώνει ότι η άποψη αυτή βασίζεται στην εμπειρία που επιβάλλει κάτι τέτοιο. Η αντίληψη, ωστόσο, ότι τα όνειρα είναι θεόπεμπτα δεν γίνεται αποδεκτή από τον Αριστοτέλη, με το σκεπτικό ότι δεν τα βλέπουν οι καλύτεροι και οι σοφότεροι αλλά τυχαίοι άνθρωποι⁷. Τα όνειρα, διδάσκει ο φιλόσοφος, θα πρέπει να θεωρούνται είτε *αίτια*, είτε *σημεία* αυτών που συμβαίνουν, είτε *συμπτώματα*, χωρίς ν' αποκλείεται να είναι είτε όλα μαζί είτε μερικά, ή ακόμα κι ένα από αυτά. Ο Σταγειρίτης χρησιμοποιεί τον όρο *αίτιον* με την έννοια που η κώηση είναι αιτία του πυρετού και η σελήνη αιτία της έκλειψης του ήλιου: τον όρο *σημείον*, με την έννοια που η τραχύτητα της γλώσσας είναι σημείο του πυρετού, και τον όρο *σύμπτωμα* με την έννοια που, όταν κάποιος βαδίζει ενώ γίνεται έκλειψη ήλιου, αυτό είναι σύμπτωσι. Το βάδισμα, δηλαδή, δεν αποτελεί την αιτία της έκλειψης, ούτε η έκλειψη την αιτία του βαδίσματος. Γεννάται επομένως το ερώτημα: είναι αληθές ότι κάποια όνειρα είναι αιτίες, ενώ άλλα σημάδια των όσων συμβαίνουν στο σώμα; Την απάντηση τη δίνουν οι εκλεκτοί των ιατρών, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι θα πρέπει να δίνεται μεγάλη σημασία στα όνειρα⁸. Ο Ιπποκράτης, για παράδειγμα, διδάσκει πως όποιος διαθέτει την ικανότητα ν' αξιολογεί τα όνειρα και τη συνειδησιακή ζωή κατά τη διάρκεια του ύπνου, κατέχει ένα μεγάλο μέρος της σοφίας⁹. Και η αξιολόγηση αυτή δεν αποτελεί μόνο έργο των ιατρών, αλλά συνιστά δυνατό εγχείρημα για κάθε σκεπτόμενο άτομο το οποίο αναζητεί επίμονα την αλήθεια¹⁰.

Οι μικρές κινήσεις και τα μικρά ερεθίσματα τα εκδηλούμενα κατά τη διάρκεια της ημέρας διαφεύγουν της προσοχής, γιατί επικλυπύονται από τις μεγαλύτερες και σημαντικότερες κινήσεις της εγρηγόρσεως. Το αντίθετο παρατηρείται κατά τη διάρκεια του ύπνου, όπου οι μικρές κινήσεις γίνονται πιο «αισθητές», προλαμβάνοντας μεγαλύτερες διαστάσεις λόγω της

απουσίας άλλων μεγάλων. Οι μικρές αυτές κινήσεις που είναι, όπως παρατηρεί ο Αριστοτέλης, οι αρχές όλων των πραγμάτων, συμβαίνουν συχνά κατά τον ύπνο. Έτσι μικροί βόμβοι στα αυτιά εκλαμβάνονται ως βροντές και κεραυνοί, ο ακαριαίος καταρραυός φλέγματος εκλαμβάνεται ως μέλι ή γλυκός χυμός, ενώ η μικρή ζέση στα μέλη θεωρείται πέρασμα μέσα από φωτιά. Οι καθ' ύπνον αυτές παραστάσεις διαλύονται μόλις αποκατασταθεί η αλήθεια, αμέσως μετά την αφύπνιση. Ως εκ τούτου, οι αρχές των νόσων και των λοιπών παθήσεων, μικρές ούσες, είναι πιο εύλογο να εμφανίζονται στον ύπνο παρά στον ξύπνιο¹¹.

Δεν θεωρείται παράλογο να υποθέσουμε ότι μερικά από τα φαινόμενα του ύπνου είναι τα ίδια των οικείων προς τον καθένα πράξεων. Όπως ήταν κάποιος που προσίεται να πράξει κάτι, ή πράττοντας το ή έχοντας το πράξει ήδη, συλλαμβάνει τον εαυτό του να το πράττει στο όνειρο – για το λόγο ότι οι κινήσεις του ονείρου προτομιάστηκαν κατά τη διάρκεια της ημέρας: έτσι και οι κινήσεις κατά τον ύπνο είναι συχνά η αιτία πράξεων κατά τη διάρκεια της εγρήγορσης, μια που το σκεπτικό των εν λόγω πράξεων προτομιάστηκε κατά το νυκτερινό όνειρο. Συνεπώς, τα όνειρα αντιστοιούν τόσο σημεία όσο και αίτια μελλοντικών γεγονότων. Τα πλείστα όμως από αυτά μοιάζουν να είναι συμπτώσεις, ιδιαιτέρως όταν πρόκειται για όνειρα ασυνήθιστα ή για εκείνα που αναφέρονται σε μακρινά γεγονότα, και στα οποία την πρωτοβουλία των κινήσεων δεν έχει ο ονειρευόμενος¹². Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι, επομένως, ότι ο Αριστοτέλης δεν υποστηρίζει πως όλα τα όνειρα έχουν νόημα, ούτε έχει φτάσει στο σημείο να διακρίνει όλο το φάσμα της τεχνικής της ερμηνείας των ονείρων. Ασφαλώς δεν έθετε ούτε ερωτήματα του τύπου αν τα όνειρα είναι εκδηλώσεις του ανώτερου ή του κατώτερου εαυτού μας.

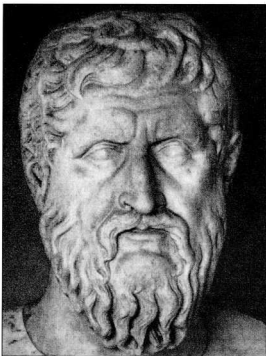
Τα όνειρα είναι δικά μας. Εμείς τα βλέπουμε. Έχουν ως περιεχόμενο τη φανερή και την κρυφή ζωή του ονειρευόμενου. Μέσα σ' αυτά διαγράφεται ίσως η μοίρα του ανθρώπου. Τα όνειρα εμπεριέχουν ένα πνεύμα σοφίας, το οποίο υπόκειται σε αποκωδικοποίηση. Η κάθε λεπτομέρεια στο όνειρο, όπως έχει υποστηριχθεί από τον Freud και τους επιγόνους του, έχει κάποιο νόημα. Ο Αριστοτέλης έδινε αρκετή έμφαση στο τυχαίο και το συμπτωματικό. Εξαιτίας αυτού, υποστηρίζει ότι πολλά όνειρα δεν πραγματοποιούνται. Η συμπτωματικότητα ως προς την επαλήθευση των ονείρων στριζώνει και στην παραδοχή ότι άνθρωποι, που είναι συνήθως φλύαροι και μελαγχολικοί βλέποντας στον ύπνο τους παντός είδους οράματα, επιτυγχάνουν το σιχασητόμο τους προς τα γεγονότα. Τα αποτελέσματα της παρεμβολής του τυχαίου φαίνονται ευλογωφανή και παρόμοια με εκείνα των τυχερών παιχνιδιών: *αν πολλά βάλλης, άλλωστ' άλλοιον βαλείς*¹³ (αν «ρίχνεις» πολλές φορές, τότε θα επιτυγχάνεις το ένα και τότε το άλλο). Το γεγονός ότι πολλά όνειρα δεν γίνονται αληθινά δεν είναι παράδοξο, αφού το ίδιο συμβαίνει και με άλλα φυσικά φαινόμενα όπως, για παράδειγμα, τις βροχές. Ενώ, δηλαδή, αναμένεται να βρέξει, κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει, αν

παρεμβληθεί παράγοντας ισχυρότερος εκείνου που προκαλεί τις βροχές. Το ίδιο ακριβώς ισχύει και για πράγματα προγραμματισμένα με ακρίβεια να γίνουν, τα οποία ματαιώνονται εξαιτίας της παρεμβολής άλλων πιο ισχυρών λόγων¹⁴.

Σε σχέση με τα όνειρα στα οποία εμπλέκονται αρχές, δηλαδή απίτες γεγονότων που είναι έξω από τον έλεγχο των ονειρευόμενων και που δεν έχουν να κάνουν με συμπτώσεις, ο Αριστοτέλης δίνει άλλη εξήγηση από εκείνη του Δημοκρίτου, ο οποίος στα αποδίδει σε ειδώλα και απορροές κάποιων αντικειμένων¹⁵. Η αριστοτελική ερμηνεία ακολουθεί άλλη οδό. Όπως όταν μια αρχική δύναμη, με το να κινεί το νερό ή τον αέρα, προκαλεί την κίνηση κάποιου άλλου μέρους, έτσι που ενώ η πρώτη ώθηση ή η κινήτρια δύναμη έχει σταματήσει, η εν λόγω κίνηση εξακολουθεί μέχρι ενός σημείου, κατά τον ίδιο τρόπο τίποτα δεν εμποδίζει κάποια κίνηση και αισθητηριακή αντίληψη να φτάσουν από ένα αντικείμενο στις ψυχές οι οποίες ονειρεύονται. Και οι κινήσεις αυτές γίνονται πιο αισθητές τη νύχτα, αφού, κατά τη διάρκεια της ημέρας, διαλύονται, εξαιτίας του γεγονότος ότι τα πράγματα είναι πιο θορυβώδη, οι μεγάλες κινήσεις εκμηδενίζουν τις μικρές. Οι άνθρωποι, όπως ήδη αναφέραμε, αισθάνονται τα μικρά εσωτερικά ερεθίσματα περισσότερο κατά τη διάρκεια του ύπνου, παρά όταν είναι ξύπνιοι. Οι κινήσεις αυτές γίνονται νοητικές εικόνες (φαντάσματα), με βάση τις οποίες οι άνθρωποι προβλέπουν τα συναφή προς αυτές μελλοντικά γεγονότα. Οι προβλέποντες όμως τα μέλλοντα είναι τυχαίοι ή άσσοφοι, πράγμα που σημαίνει ότι, αν ο θεός έστειλε τα όνειρα, αυτό θα συνέβαινε και κατά τη διάρκεια της ημέρας, ενώ μεταξύ των προβλεπόντων τα μέλλοντα θα συγκυατεύονταν και οι ευφειές. Έτσι, είναι πολύ φυσικό η διορατικότητα να αποτελεί προνόμιο των τυχαίων. Και τούτο, επειδή οι άνθρωποι αυτοί δεν είναι ιδιαίτερως βαυμιστόγαστοι και το μυαλό τους, που είναι κατά κάποιο τρόπο έρημο και άδειο, όταν δεχτεί ένα ερέθισμα, κινείται σύμφωνα με αυτό. Οι έχοντες, δηλαδή, λιγότερο μυαλό δεν ενοχλούν με τις δικές τους νοητικές κινήσεις τις οποιοσδήποτε προσλαμβάνοντες νοητικές εικόνες. Γι' αυτό είναι πιο δεκτικοί των Ξένων κινήσεων και ερεθισμάτων¹⁶.

Κατά την αριστοτελική διδασκαλία, ο ικανότερος κριτής των ενυπνίων είναι εκείνος που μπορεί να παρατηρεί ομοιότητες. Γιατί ο καθένας μπορεί να κρίνει όσα όνειρα είναι σαφή. Θεωρούμε ότι οι νοητικές παραστάσεις είναι σαν ειδώλα πάνω στην επιφάνεια του νερού, αν υποθέσει ότι υπάρχει πολλή κίνηση, τα ειδώλα δεν ανταποκρίνονται στα πραγματικά αντικείμενα. Θα έπρεπε, ως εκ τούτου, να είναι κανείς δεινός ερμηνευτής, ώστε να μπορεί, με σχετική ταχύτητα, να αποκαθιστά τα αλλοιωμένα και σταπαρισμένα μέλη των ειδώλων και να αποφαίνεται στη συνέχεια ότι πρόκειται περί ανθρώπου, αλόγου, ή οποιου άλλου. Η κίνηση, πράγματι, επηρεάζει την ενάργεια του ονείρου¹⁷.

Τα όσα είπαμε ως τώρα δείχνουν ότι ο Αριστοτέλης, αναλύοντας το θέμα της κατά τον ύπνο μαντικής, διατηρεί, όπως επισημαίνει ο μελετητής του D. Ross, μια θαυμαστή ισορροπία μεταξύ ευπιστίας και σκεπτικισμού¹⁸. Ο

Ross υποστηρίζει ότι, κατά τον Αριστοτέλη, τα όνειρα είναι έργο της φαντασίας και, επομένως, παραπρόσιτο προηγούμενης αίσθησης, αφού η παρουσία αίσθησης δεν συμβάλλει στη διαμόρφωση του ονείρου¹⁹. Οι βιολογικές και ψυχολογικές γνώσεις του βοηθήσαν τον Αριστοτέλη να δει το όνειρο υπό το πρίσμα αυτό, δεν του επέτρεψαν όμως να χρησιμοποιήσει μεθόδους και να προβεί σε αναλυτικές ή και γενικές θεωρήσεις του συμβολισμού του ονείρου. Έτσι, δεν τον απασχόλησαν οι διαδικασίες εκείνες με τις οποίες το λαθάνον όνειρο γίνεται εκδήλο — η διεργασία του ονείρου — ούτε και η αντίστροφη διαδικασία, κατά την οποία επιχειρείται η μετατόπιση από τις εκδηλές στις λαθάνουσες όψεις του — η ερμηνεία του ονείρου²⁰. Η αιτία γι' αυτό είναι ότι έλειπε η απαιτούμενη θεωρητική και ερευνητική υποδομή. Εκείνο που βασικά ενδιέφερε τον Αριστοτέλη ήταν το τι και το πώς: τι είναι το όνειρο και πώς συμβαίνει κατά τη διάρκειά του ύπνου.

Το πρώτο που εξετάζει ο Αριστοτέλης είναι σε ποια δύναμη της ψυχής εμφανίζεται το όνειρο: ανήκει στο νοητικό ή στο αισθητικό μέρος; Θέτει το ερώτημα αυτό, γιατί η νόηση και η αίσθηση είναι οι μόνες δυνάμεις και οι πηγές μέσων των οποίων γίνεται γνωστό κάτι. Κατά τη διάρκεια του ύπνου, επειδή η όραση και οι λοιπές αισθήσεις αδρανούν, συνάγεται ότι το όνειρο δεν γίνεται αντιληπτό με τα αισθητηριακά μέσα. Ούτε, επίσης, με τη δοξασία μπορεί να επιτευχθεί κάτι τέτοιο, αφού, χωρίς τα δεδομένα των αισθήσεων, οποιαδήποτε νοητική λειτουργία είναι αδύνατη διά του κενού ή κατάληξη είναι κενό. Στον ύπνο, παραπρσιεί ο Σταγειρίτης, το όνειρο γίνεται αντιληπτό διά της ψυχής, και έτσι ο ονειρευόμενος διακρίνει ότι αυτό που πλησιάζει είναι λ.χ. άνθρωπος ή άλλο, και ότι το χρώμα του είναι λευκό. Το πάθος που ονομάζεται όνειρο δεν ανήκει ούτε στη δοξαστική ούτε στη διανοητική δύναμη²¹ (η οποία προσιδιά-

ζει στον άνθρωπο), αλλά ούτε και ο' αυτήν που, με τη συνθήκη σημασίας του όρου, αισθάνεται: ανήκει σε μια sui generis αισθητική, η οποία είναι φανταστική δύναμη. Η φαντασία, ως παραστατική δύναμη, συμβάλλει στην αναγνώριση των εικόνων και των μορφών στον ύπνο, αλλά και στην ύπαρξη διανοημάτων στο όνειρο, όπως και στη διάρκεια της εγρήγορσης. Γιατί, όπως υπό το φως της ημέρας διατυπώνει κανείς διανοήματα γι' αυτά που αισθάνεται, έτσι και κατά τον ύπνο, είναι δυνατόν να βλέπει ειδώλα και ταυτόχρονα να αναπτύσσει κάποιες διανοητικές διαδικασίες. Στη φαντασία οφείλεται τόσο η αντίληψη των μορφών και των ειδώλων όσο και η δυνατότητα εκφράσεως διανοημάτων στη διάρκεια του ύπνου²².

Τα αισθητήρια παράγον αίσθησης και η επίδραση της παραμένει ακόμα και όταν οι αισθήσεις παύουν να λειτουργούν. Το ίδιο παρατηρείται και στα κινούμενα σώματα, τα οποία εξακολουθούν να κινούνται και όταν η αιτία που προκάλεσε την κίνησή τους δεν βρίσκεται σε επαφή με αυτά. Κάτι παρόμοιο συμβαίνει και στην περίπτωση των αλλοιώσεων. Όταν μια θερμή πηγή θερμαίνει ένα αντικείμενο, αυτό με τη σειρά του θερμαίνει το πλησιέστερο προς αυτό και τούτο συνεχίζει τη μετάδοσή της θερμότητας μέχρις ότου εναρχίσει η όλη διαδικασία. Το ίδιο ισχύει και για την αίσθηση, δεδομένου ότι η κατ' ενέργειαν αίσθηση αποτελεί ένα είδος αλλοιώσεως. Η επίδραση παραμένει στα αισθητήρια όχι μόνον όταν αισθάνονται, αλλά κι όταν παύσουν να ενεργούν. Τούτο γίνεται πιο προφανές στην περίπτωση που κάποιος έχει την αίσθησή του συνεχώς στραμμένη προς ένα ορισμένο σημείο. Όταν θελήσει να κατευθύνει την αίσθησή του αλλού, το πάθος συνεχίζεται. Για παράδειγμα, στρεφόμενος κανείς από το φως στο σκοτάδι, δεν βλέπει τίποτε, επειδή η κίνησή του φωτός εξακολουθεί να παραμένει ακόμη στα μάτια του. Όταν, πάλι, το βλέμμα είναι προσληπμένο σ' ένα χρώμα, λ.χ. το πράσινο, θα φαίνεται πως έχει το ίδιο χρώμα και το αντικείμενο προς το οποίο κατά τύχη θα στραφεί το αισθητήριο της οράσεως²³.

Κατά τον Αριστοτέλη, προκύπτουν δύο σημαντικά πράγματα: α) το αίσθημα παραμένει ως δεδομένο της αντίληψης, ακόμη κι όταν το συλλληφθέν μέσα από την αίσθηση αντικείμενο δεν βρίσκεται στο οπτικό πεδίο του παρατηρητή· β) εύκολα οι αισθήσεις απαντούν, όταν μάλιστα το συγκεκριμένο υποκείμενο τελεί υπό την επίδραση ισχυρού συναισθήματος, διαφορετικού για τον καθένα, όπως όταν ο δελός διακατέχεται από φόβο και ο εραστής από έρωτα. Κάτω από τις συνθήκες αυτές, ακόμη και μια μικρή υποψία ομοιότητας κάνει τον δελό να νομίζει ότι οι εχθροί είναι εν όψει, και τον εραστή να πιστεύει ότι πρόκειται περι του αγαπημένου προσώπου. Μάλιστα, όσο εντονότερο είναι το πάθος του υποκειμένου, τόσο λιγότερη ομοιότητα απαιτείται προκειμένου να εξαπατηθεί. Σε περιπτώσεις οργής, και σε όλες τις μορφές επιθυμίας, οι άνθρωποι είναι ευάλωτοι στην πλάνη. Ιδιαίτερα υπό την επήραση του πυρετού πολλοί νομίζουν ότι βλέπουν ζώα στους τοίχους, παρασπρόμενοι από κάποια ομοιότητα μεταξύ των ζώων και των γραμμών των τοίχων. Η αιτία για όλα αυτά είναι

προφανής: η κρίνουσα δύναμη δεν είναι η ίδια με εκείνη στην οποία οφελούνται οι νοητικές εικόνες. Οι λανθασμένες αυτές εντυπώσεις παρακολουθούν το πάθος του παρατηρητή, το οποίο, αν είναι μικρό, δεν τον παρεμποδίζει να διαπιστώσει ότι η σχηματιζόμενη εικόνα είναι ψεύτικη, ενώ, αν είναι μεγάλο, διανοείται και κινείται με βάση την πεπλανημένη παράσταση²⁴.

Όλα τα παραπάνω δεν συμβαίνουν μόνο κατά την εγρήγορση, αλλά ιδιαίτέρως κατά τη διάρκεια του ύπνου. Πράγματι, εφόσον αισθήσεις και νους είναι σε πλήρη δράση, οι εντυπώσεις απωθούνται και εξαφανίζονται με τον ίδιο τρόπο που η μικρή φωτιά καλύπτεται από τη μεγάλη, και οι μικρές ηδόνες και λυπές υποβαθμίζονται μπροστά στο μέγεθος των μεγάλων ηδονών και λυπών. Αιυτόσο, ακόμη και κατά την εγρήγορση, αν τα μεγάλα πάθη αποσυρθούν για διαφορετικούς λόγους για λίγο από το προσκήνιο, έρχονται στην επιφάνεια τα μικρά. Κατά τη διάρκεια της νύκτας όμως, όταν οι επιμέρους αισθήσεις αδυνατούν να ενεργήσουν, γιατί η κίνηση του θερμού γίνεται εκ των έξω προς τα έσω, οι εντυπώσεις αυτές και τα ερεθίσματα κινούνται ελεύθερα ως την αρχή της αισθητηριακής αντίληψης, και γίνονται φανερά εξαιτίας και του παρατηρούμενου κατευνασμού της ημερήσιας παραχής. Οι αισθητηριακές κινήσεις στον ύπνο λειτουργούν κατά το παράδειγμα των μικρών δυνάμεων των ποταμών, κάποιες φορές ομοίωμα, ενώ ενίοτε οι υφιστάμενες αλλαγές παίρνουν διάφορα σχήματα όταν προσκρούσουν σε κάποια εμπόδια. Εξαιτίας της αυξημένης κίνησης, λόγω της θερμότητας της προσερχόμενης από την τροφή, δεν βλέπουμε όνειρα μετά το φαγητό²⁵. Στα όνειρα παρατηρείται ότι και στα υγρά. Αν ταραχθεί σφοδρά ένα υγρό δεν πετυχαίνει να δείξει στην επιφάνειά του το είδωλό ενός αντικείμενου, ή το δείχνει πολύ αλωμαμένο. Αν όμως το υγρό βρίσκεται σε κατάσταση ηρεμίας, τότε η απεικόνιση του αντικείμενου στην επιφάνειά του είναι καθαρή. Το ίδιο συμβαίνει και στον ύπνο. Οι νοητικές εικόνες και τα υπόλοιπα των κινήσεων των επιπόσιων μετακινήσεων, τα προκύπτουν από τις αισθητηριακές εντυπώσεις, όταν η προαναφερθείσα εσωτερική ένταση είναι μεγάλη, τότε εξαφανίζονται εντελώς και τότε τα ορόματα (ψείσις) εμφανίζονται ταραγμένα και τερατώδη, ενώ οι ονειρικές εικόνες δεν έχουν ειρμό μεταξύ τους. Αυτό συμβαίνει συχνά στους μελαγχολικούς, τους εμπύρετους και τους μεθυμένους, των οποίων ο εσωτερικός κόσμος είναι αναστατωμένος και ανήσυχος. Στα έναυμα, ωστόσο, ζώα, όταν το αίμα περιέλθει σε ηρεμία, με διακριτά τα συστατικά του στοιχεία, η διατήρηση του αισθητήματος, που προκύπτει από κάθε αισθητήριο όργανο, παρέχει στις ονειρικές εικόνες ειρμό και συνοχή, κάνοντας τον ονειρευόμενο να νομίζει ότι βλέπει και ακούει, εξαιτίας των κινουμένων από την όραση και την ακοή οπτικών και ακουστικών ερεθισμάτων. Το ίδιο ισχύει και για τα άλλα αισθητήρια όργανα²⁶.

Οι αισθητικές παρέχουν στον κάθε άτομο ένα σύνολο πληροφοριών, των οποίων η αλήθεια επιβεβαιώνεται ή διαψεύδεται από την κυρίαρχη, κατά περίπτωση, αίσθηση. Η όραση κάποτε είναι ισχυρότερη από την αφή, ενώ κάποτε συμ-

βαίνει το αντίστροφο. Μια πληροφορία, προκειμένου να θεωρηθεί αληθινή, θα πρέπει να φέρει την υπογραφή της εκάστοτε κυρίαρχης αίσθησης. Αυτά συμβαίνουν κατά τη διάρκεια της εγρήγορσης, όταν επίσης διαφορετικοί άνθρωποι μπορούν να εξαπατηθούν εύκολα, ανάλογα με τα συναισθήματα που ο καθένας βιώνει. Κατά τον ίδιο τρόπο, οι αυτός που κοιμάται είναι δυνατό, εξαιτίας του συμβάντος αυτού, καθώς και του ερεθισμού των αισθητηρίων και των περι την αίσθηση συμβαινόντων, να εξαπατηθεί και να εκλάβει κάτι που μοιάζει με ένα αντικείμενο ως το ίδιο το αντικείμενο. Οι ονειρικές εικόνες, υπολείμματα των πραγματικών αισθητηριακών εντυπώσεων, επειδή το αίμα στα αισθητήρια είναι, κατά τη διάρκεια του ύπνου, λιγοστό, μοιάζουν με τα σχήματα των συννεφών, που καθώς αλλάζουν μορφές με την κίνηση παραμοιάζουν τότε με ανθρώπους και πότε με κεντάρους. Στην εγρήγορση η αισθητηριακή αντίληψη επιβεβαιώνει ότι το πρόσωπο του οποίου την παράσταση προλαμβάνουν οι αισθητήρια είναι ο Κορίσκος. Στο όνειρο εμφανίζεται με τον Κορίσκο, επειδή μια αιωρούμενη υποψία δηλώνει ότι φαίνεται πως είναι ο Κορίσκος, πλην όμως δεν πρόκειται περί αυτού. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο Αριστοτέλης κάνει μια πολύ σημαντική σχετική παρατήρηση. Όταν κάποιος βρίσκεται στην κατάσταση του ύπνου, κάποτε η ψυχή του του σμολάγει πως αυτό που βλέπει είναι όνειρο. Πρόκειται για μια από τις εξαιρετικές περιπτώσεις όπου κυρίαρχη δύναμη κατά το χρονικό διάστημα του ύπνου δεν είναι η φαντασία²⁷. Τότε, είναι δυνατό, έστω και για ελάχιστο χρόνο -επειδή μάλλον επικείται η αφύπνιση-, η οικειότητα πλειού της ανθρώπινης εσωτερικότητας να κατευθύνει, κατά τις επιθυμίες της, το όνειρο. Αυτό επικυρώνεται από την πρακτική εμπειρία του κάθε ονειρευόμενου, ο οποίος αισθάνεται την άνεση να κάνει στον ύπνο του τα πιο τρελά πράγματα, στηριζόμενος στην ασφάλεια που του παρέχει η συνειδητοποιημένη μεταξύ ονείρου και πραγματικότητας κατάσταση, η οποία μοιάζει με όνειρο που βλέπει κάποιος ξύπνιος. Έτσι, ο ονειρευόμενος, οδηγούμενος από τον ύπνο στον ξύπνιο, διαπιστώνει ότι αυτό που νόμιζε πως έβλεπε στον ύπνο του ήταν στην πραγματικότητα ερεθίσματα στα αισθητήρια όργανα, προερχόμενα από αντικείμενα του εξωτερικού κόσμου. Παρατηρείται έτσι το φαινόμενο νέου κυρίαρχου ανθρώπου, με ανοικτά μάτια, σε συνθήκες ουκότητας να υπεύδουν να κρυφτούν έντρομοι κάτω από τα κλυνοσκεπάσματα τους, όταν βλέπουν να εμφανίζονται μπροστά τους κινούμενες εικόνες²⁸.

Το όνειρο, λοιπόν, είναι μια μορφή νοητικής εικόνας στον ύπνο. Οι εικόνες, ωστόσο, των παραπάνω παραδειγμάτων δεν συνιστούν όνειρα, στο βαθμό που οι αισθητικές είναι ενεργοποιημένες. Εξάλλου, ούτε και το κάθε φάντασμα στον ύπνο είναι όνειρο. Μερικοί άνθρωποι συμβαίνει να διαπνούν στον ύπνο τους, κατά τρόπο αμυδρό και ίσα, ερχόμενα από μακριά, κάποια αισθητήματα ήχου, φωτός, γέισης και αφής. Από το γεγονός αυτό προκύπτει μια σειρά παραδόξων διαπιστώσεων. Άνθρωποι που κοιμούνται με τα μάτια μισάνοικτα και που νομίζουν ότι έβλεπαν στον ύπνο τους το φως του λυχναριού, όταν ζύ-

πησαν, αμέσως αναγνώρισαν ότι επρόκειτο για το πραγματικό λυχνάρι, το οποίο άναβε κοντά στην κλήη τους. Άλλα πάλι, ενώ νόμιζαν πως άκουγαν στο όνειρό τους τη φωνή των πετεινών και των σκύλων, όταν διηγήθηκαν στην κατάσταση της εγρήγορσης, αντιλήφθηκαν ότι επρόκειτο σαφώς για την πραγματική φωνή των ζώων αυτών. Και υπάρχει ακόμη μια κατηγορία ατόμων που, ενώ μισκοιμούνται, απαντούν σε ερωτήματα που τους υποβάλλονται. Τα παραδείγματα αυτά οδηγούν στο ασφαλές συμπέρασμα ότι, όταν υπάρχει η κατάσταση της εγρήγορσης, συνυπάρχει και εκείνη του ύπνου, και αντίστροφα. Δεν πρόκειται όμως για όνειρο, το οποίο είναι το νοητικό είδωλο, το εκπορευόμενο από την κίνηση των αισθητηριακών εντυπώσεων στην κατάσταση του καθαρού και πραγματικού ύπνου²⁹.

Ο Αριστοτέλης προχωρεί στη διατύπωση της άποψής ότι υπάρχουν άνθρωποι οι οποίοι είτε δεν έχουν δεν όνειρα καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής τους ή έχουν δεν σε προχωρημένη ηλικία. Η ερμηνεία που δίνει στο φαινόμενο αυτό είναι ότι η περίπτωση των ατόμων αυτών είναι παρόμοια με εκείνη των πολύ μικρών παιδιών, καθώς και όσων ηγναιούν για ύπνο αμέσως μετά το φαγητό, οι οποίοι, όπως υποστηρίζει ο φιλόσοφος, δεν βλέπουν όνειρα, λόγω της πολλαπλότητας των εσωτερικών κινήσεων και της εντατικοποίησης των οργανικών λειτουργιών. Ο Σταγειρίτης δεν μπόρεσε να διακρίνει πως όλοι ανεξαιρέτως, κατά τη διάρκεια του ύπνου, βλέπουν όνειρα, τα οποία όμως για διάφορους λόγους δεν θυμούνται.

Η συμβολή του Αριστοτέλη στην κατανόηση του φαινομένου των ονείρων έγκειται αφενός στο ότι διέκρινε τη σχέση τους με τη λειτουργία της φαντασίας, και αφετέρου στο ότι εγκατέλειψε την αντίληψη περί της αντικειμενικότητας των ονείρων, διερευνώντας τη φύση και τις ιδιότητές τους από την πλευρά του υποκειμένου. Ο Ηράκλειτος είχε ήδη διατυπώσει την άποψη ότι οι ευρισκόμενοι σε εγρήγορση ζουν σ' έναν κοινό κόσμο, ενώ ο καθένας από τους κοιμωμένους αποσπείρεται σ' έναν δικό του κόσμο³⁰. Με την αντίληψη του αυτή, ωστόσο, ο Ηράκλειτος ήθελε να δώσει ότι η ονειρική εμπειρία αντιστρατεύεται το βασικό άδραγμα της διανόησης του για την υπαρέση «ενού λόγου», ο οποίος συνάπτει τα πάντα. Ο Ε. R. Dodds παρατηρεί ότι η θεωρία του Αριστοτέλους περί κυματοκινήτων ερεθισμών στο όνειρο, όπως συμβαίνει στις διαταραχές στο νερό ή στον αέρα, είναι πρωτοποριακή, ενώ αμφιβάλλει αν η επιστημη προχώρησε στο θέμα αυτό πολύ περισσότερο από τον Αριστοτέλη³¹.

Η πραγματεία του Αριστοτέλους για τα όνειρα έχει όλα τα χαρακτηριστικά του αριστοτελικού έργου: την ακρίβεια, τη μεθοδική ανάλυση και το ουσιαστικό περιεχόμενο. Ο στοχαστής, που υπήρξε άξιος μαθητής του μεγάλου δασκάλου του, δεν περιέλαβε στο ερευνητικό του πεδίο προβλήματα μόνο της εγρήγορσης, αλλά και της κοιμωμένης και ονειρευομένης υπέρθεω. Ακόμη κι αν ο Σταγειρίτης δεν το είχε υπόψη του, οι νοητές τούτο ως υπόληψη προς όλους ότι οι ευθύνες αρχίζουν από τα όνειρα.

Σημειώσεις

1. Πβ. Fromm, E. *Η έγκραση γλώσσα*, ελλ. μτφ.: Δ. Θεοδοσοράκος, εκδ. Μεταίχμη, Αθήνα 1975, σσ 113-134 κ.ε.
2. Πβ. αυτός, σσ 115-118.
3. Ομηρίου *Ιλιάδα* Β 1-47.
4. Ούσοσια 1 535-567. Πβ. Fromm, E. *Η έγκραση γλώσσα*, σ. 120.
5. Πλάτ., *Φαίδ*, 606-6-7.
6. Πλάτ., *Πολ.*, Θ 571b-572b.
7. Αριστ., *Περί της καθ' ύπνον μαντικής* 462b 1-23.
8. Πβ. αυτός, 462b 27-463a 7.
9. Ιπποκράτους, *Περί Διαίτης* 86.
10. Αριστ., *Περί της καθ' ύπνον μαντικής* 463a 7-8.
11. Πβ. αυτός, 463a 8-22.
12. *Αυτοίς*, 463a 23-463b 3.
13. *Αυτοίς*, 463b 21-22.
14. *Αυτοίς*, 463b 22-29.
15. Δημοκρίτου Α 77 (D.K. 9) Ο Δημόκριτος υποστηρίζει ότι τα όνειρα είναι είδωλα, τα οποία, προερχόμενα από ηρώματα και πράγματα τα, διαπερνούν σε βάθος τους πόρους του σώματος, συσπαστάς τις κατά τόν ύπνον όψεις. Πβ. Dodds, E. R. *Ο Έλληνες και το παράλογο*, 2η έκδ., μτφ. Γ. Γεωργιαννάκης, εκδ. Καστανιώτου, Αθήνα 1978, σσ 109-110.
16. Αριστ., *Περί της καθ' ύπνον μαντικής* 464a 1-27.
17. *Αυτοίς*, 464b 6-17.
18. D. Ross, *Aristotle*, London Methuen & Co., (1923) 1971, σσ 144-145.
19. Πβ. αυτός.
20. Πβ. Freud, S., *Η τεχνική της ερμηνείας των ονείρων*, μτφ. Δ. Π. Κουσιέλιου, Αθήνα, εκδ. Ν. Δωδεκάτο, σ. 64.
21. Πβ. Ross, D., *Aristotle*, σσ 129-131.
22. Πβ. Düring, I., *Ο Αριστοτέλης. Παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του*, ελλ. μτφ. Α. Γουργίου Καπαζέλα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Γενικής, Αθήνα (1966) 1994, τόμ. Β', σσ 388-399.
23. Αριστ., *Περί ένυπνίου*, 459a 25b23.
24. *Αυτοίς*, 460b 1-18.
25. Η κίνηση ελεύθερα μίλλον την έννοια της εντατικοποίησης των εσωτερικών λειτουργιών, λόγω των αυξημένων «υποερεώσεων» του οργανισμού έναντι της προσληθισμένης τροφής.
26. Αριστ., *Περί ένυπνίου*, 461a 14-31.
27. *Αυτοίς*, 461b 4-62a 10.
28. *Αυτοίς*, 462a 11-15.
29. *Αυτοίς*, 462a 15-32.
30. Ηρακλείτου Β 89 (D.K. 9).
31. Dodds, E. R., *Ο Έλληνες και το παράλογο*, σ. 111.

The Aristotelian Doctrine on Dreams

A. Manos

Regarding the divinations which are closely related to dreams, Aristotle suggests that neither the belief in these nor their rejection is an easy task, for substantial and positive reasons. The doctrine that dreams are God's mandates is overruled, because these are not only foreseen by wise men, but also by the simple and the uneducated. The fact that some dreams come true is a matter of coincidence, although certain movements during the sleep result in certain options of awareness. It has been observed that some acts during the day are repeated in the dreams during the night.

About the nature of chance, Aristotle believes that actions due to be performed cannot be realized as expected, because of the interference of various reasons. In fact, dreams are not conceivable by the senses, the opinions or discursive reason, but only by the imaginative power. For imagination, as an exclusively performative power, deserves in itself images and forms of daily life, which it continues to keep, in order to contribute to their recognition during sleep and also to their expression through mental actions.

The sense-datum is recorded in perception, even when the object which has been grasped by the senses cannot be observed. Thus, the senses are easily deceived, if the object is conceived through a strong feeling. For this reason he who is fearful believes that his enemies are *ante portas*. Water and dreams reflect reality alike: if the water is moved suddenly, the image of the object is broken to pieces and cannot be distinguished. Also in dreams, if the internal feeling is too strong, the vision is shattered and takes an unnatural form. Aristotle and Hippocrates consider the subjective mood and inner life of the dreaming person as extremely important, rejecting the view of the objectivity of dreams as fallacious.

A.M.